

УДК 902

ISSN 2545-4528 (печатено)
ISSN 2545-4536 (електронски)

археолошк **И**НФОРМАТОР

стручно списание од областа на археологијата

број 4

АРХЕОЛОШКИ ИНФОРМАТОР 4 (2020)

Издавач
ЗГ МЕНЕЛАЈ - Прилеп

лектор на македонски
Виолета Крстеска

Уреднички одбор

(главен уредник)
Елица МАНЕВА
Филозофски факултет - Универзитет св. Кирил и
Методиј - Скопје

превод на англиски
Ѓурѓица Илиева Нацкова
Дејан Ѓорѓиевски
Ирена Теодора Весевска

(членови)
Бошко Ангеловски
ЈНУ Институт за старословенска култура - Прилеп

тираж
100 примероци

Зоран Рујак
НУ Завод за заштита на спомениците на културата и
музеј Струмица

печатни
СТОБИ ТРЕЈД

Орданче Петров
ЈНУ Институт за старословенска култура - Прилеп

доставно на
www.informator.com.mk

Александар Мурѓоски
ЗГ Менелај - Прилеп

адреса на редакција
ул. Павел Шатев, 34 - Прилеп,
Република Македонија
инт. страна www.menelaj.mk, www.informator.com.mk
електронска пошта: arheoloski@informator.com.mk

Технички уредник и компјутерска обработка
Орданче Петров, Александар Мурѓоски

Издавањето на овој број на списанието е финансиски
помогнато преку Годишната програма за проекти од
национален интерес на Министерството за култура за
2020 година

UDK 902

ISSN 2545-4528 (print)
ISSN 2545-4536 (online)

arheološk **i** NFORMATOR

Academic Journal of Archaeology

volume 4

ARHEOLOŠKI INFORMATOR 4 (2020)

Publisher
NGO MENELAJ - PRILEP

Macedonian proofreading
Violeta Krsteska

Editorial Board

(Editor-in-chief)
Elica Maneva
Faculty of Philosophy - University of sts. Cyril and
Methodius - Skopje

Translation in English
Djurdjica Ilieva Nackova
Dejan Gjorgjievski
Irena Teodora Vesevska

(editors)
Boško Angelovski
PRI Institute of Old Slavic Culture - Prilep

printed in
100 copies

printed by
STOBI TREJD

Zoran Rujak
NI Institute for Protection of Monuments of Culture and
Museum - Strumica

available on
www.informator.com.mk

Ordanče Petrov
PRI Institute of Old Slavic Culture - Prilep

journal address
Pavel Satev, 34 - Prilep,
Republic of Macedonia
web-site: www.menelaj.mk, www.informator.com.mk
e-mail: arheoloski@informator.com.mk

Aleksandar Murgoski
NGO Menelaj - Prilep

Technical editor and computer layout
Ordance Petrov, Aleksandar Murgoski

This volume of the Journal is financially supported by
the Annual program of the Ministry of Culture of the
Republic of Macedonia for 2020

Република Северна Македонија
Министерство за култура

СОДРЖИНА

археолошки ископувања

- ВЕЛУШКА ТУМБА КАЈ ПОРОДИН** 9
Г. Наумов и други
- АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТ ПАВЛА ЧУКА** 21
А. Јакимовски и други
- ГРАДИШТЕ - ПЕШТЕРА** 33
СЕЛО КИСЕЛИЦА, ДЕЛЧЕВО
Т. Нацев и Д. Стојановски
- „ГРАДИШТЕ“ - БИСЛИМСКА КЛИСУРА** 41
Д. Ѓорѓиевски
- „ПЕНДИКОВЦИ“ ВО ВАРОШ - ОХРИД** 49
Б. Таневски

археолошки рекогносцирања

- ХИДРОЕЛЕКТРИЧНА ЦЕНТРАЛА ЧЕБРЕН** 59
А. Миткоски и Д. Темелкоски

конзервација и реставрација

- ВАРДАРСКИ РИД - ГЕВГЕЛИЈА** 75
Т. Нацев и Е. Сламков
- МОЗАИЦИТЕ ОД** 91
ТЕОДОСИЈАНСКА ПАЛАТА ВО СТОБИ
М. Тутковски
- МОЗАИЦИТЕ ОД** 99
ЕПИСКОПСКАТА БАЗИЛИКА ВО СТОБИ
М. Тутковски

CONTENT

archaeological excavations

- VELIŠKA TUMBA SITE NEAR PORODIN** 20
G. Naumov et all.
- ARCHEOLOGICAL SITE PAVLA ČUKA** 31
A. Jakimoski et all.
- GRADIŠTE - PEŠTERA** 39
VILLAGE OF KISELICA, DELČEVO
T. Nacev and D. Stojanovski
- “GRADIŠTE” - BISLIM GORGE** 48
D. Gjorgjievski
- PENDIKOVCI IN VAROŠ - OHRID** 58
B. Tanevski

archaeological surveys

- HYDROELECTRICAL POWER PLANT ČEBREN** 73
A. Mitkoski and D. Temelkoski

conservation and restoration

- VARDARSKI RID - GEVGELIJA** 89
T. Nacev and E. Slamkov
- MOSAICS OF THE** 98
THEODOSIAN PALACE IN STOBI
M. Tutkovski
- MOSAICS OF THE** 109
EPISCOPAL BASILICA IN STOBI
M. Tutkovski

конзервација и реставрација

КОНЗЕРВРАЦИЈА И РЕКОНСТРУКЦИЈА НА ДВИЖНИ НАОДИ ОД ВРБЈАНСКА ЧУКА 111
Г. Стојанов

РЕСТАВРАЦИЈА И КОНЗЕРВРАЦИЈА НА КУБУРА 117
М. Филева

вариа

ИЗВОРОТ НА НЕОГЕНСКИОТ ВАРОВНИК ЗА ИЗГРАДБА НА ГРОБНИЦАТА ВО БРАЗДА 123
М. Басотова

УШТЕ ЕДЕН РИМСКИ ВОЈНИЧКИ ГРОБ ОД ЛИХНИД 133
Д. Спасова

АРХЕОЛОШКО ОТКРИТИЕ ЈУЖНО ОД ЦРКВАТА СВЕТА СОФИЈА ВО ОХРИД 141
П. Кузман

ОМАЖ ЗА ПОСЛЕДНОТО ЖИВЕАЛИШТЕ И ВЕЧНОТО ПОЧИВАЛИШТЕ НА КАТАРИНА КАНТАКУЗИНА БРАНКОВИЌ ВО КОНЧЕ 163
Е. Манева

џрикази

ИЗВЕШТАЈ ЗА МЕЃУНАРОДНАТА КОНФЕРЕНЦИЈА НА КРСТОСНИЦАТА НА КУЛТУРНИТЕ ИДЕИ: МАКЕДОНИЈА, БАЛКАНОТ, ЈУГОИСТОЧНА ЕВРОПА – НАСЛЕДСТВО, МЕНАЏМЕНТ, РЕСУРСИ 179
И. Теодора Весевска

ПРИКАЗ НА ДОКТОРСКАТА ДИСЕРТАЦИЈА „ANTIČNI NAGROBNI SPOMENIKI NA OVMOŠJU MESTA SCUPI IN PODROČJU KUMANOVA: IZDELKI, PROIZVODNI CIKLI IN KUPCI“, ОДБРАНЕТА НА ФИЛОЗОФСКИОТ ФАКУЛТЕТ ПРИ УНИВЕРЗИТЕТОТ ВО ЛЅУБЉАНА 183
Д. Герасимовска

conservation and restoration

116 CONSERVATION AND RECONSTRUCTION OF MOVEABLE FINDS FROM VRBJANSKA ČUKA
G. Stojanov

121 RESTORATION AND CONSERVATION OF A FLINTLOCK
M. Fileva

varia

131 THE SOURCE OF THE NEOGENE LIMESTONE FOR BUILDING OF THE TOMB IN BRAZDA
M. Basotova

140 ANOTHER ROMAN MILITARY GRAVE IN LYCHNIDOS
D. Spasova

162 ARCHAEOLOGICAL DISCOVERY TO THE SOUTH OF THE SAINT SOPHIA CHURCH IN OHRID
P. Kuzman

177 HOMAGE TO THE LAST RESIDENCE AND THE ETERNAL HOME OF KATARINA KANTAKOUZENE BRANKOVIĆ IN KONČE
E. Maneva

reviews

181 INTERNATIONAL CONFERENCE REPORT: ON THE CROSS-PATH OF CULTURAL IDEAS: MACEDONIA, THE BALKANS, SOUTHEAST EUROPE – HERITAGE, MANAGEMENT, RESOURCES
I. Teodora Vesevska

187 REVIEW OF THE PHD DISSERTATION “ROMAN SEPULCHRAL MONUMENTS IN THE SCUPI AND KUMANOVO REGION: PRODUCTS, PRODUCTION CYCLES AND CLIENTS“, DEFENDED AT THE FACULTY OF PHILOSOPHY AT THE UNIVERSITY IN LJUBLJANA
D. Gerasimovska

FOLIA ARCHAEOLOGICA BALKANICA IV 189
IN HONOREM PROFESORIS, VIRI CLARISSIMI
AC DOCTISSIMI VIKTOR LILČIĆ ADAMS

Главен уредник Ратко ДУЕВ
Скопје: Филозофски факултет, 2019. стр. 9-631/
ISBN 978-608-238-163-3
J. Савеска

In memoriam

ИВАН МИКУЛЧИЌ 193
АРХЕОЛОГ SUI GENERIS
(1936-2020)

192 FOLIA ARCHAEOLOGICA BALKANICA IV
IN HONOREM PROFESORIS, VIRI CLARISSIMI
AC DOCTISSIMI VIKTOR LILČIĆ ADAMS

Editor-in-chief Ratko DUEV
Skopje: Faculty of Philosophy, 2019. pp. 9-631.
ISBN 978-608-238-163-3
J. Saveska

In memoriam

198 IVAN MIKULČIĆ
ARCHAEOLOGIST SUI GENERIS
(1936-2020)

Трајче НАЦЕВ
Емил СЛАМКОВ,

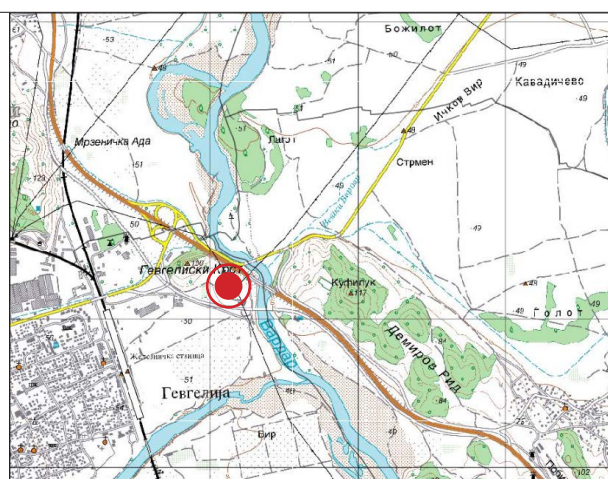
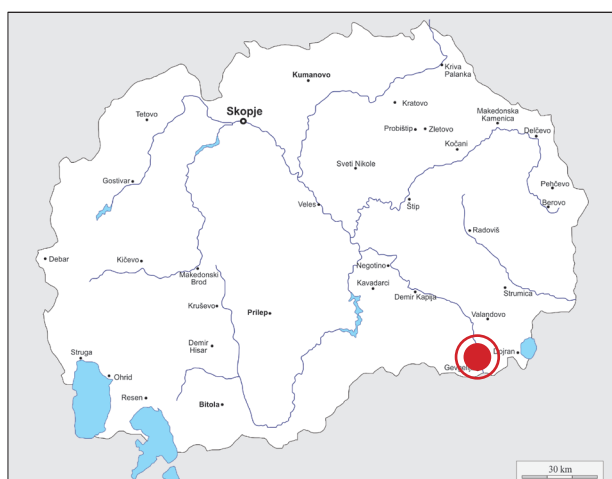
Trajče NACEV
Emil SLAMKOV

КОНЗЕРВАЦИЈА И РЕСТАВРАЦИЈА НА
ФОРТИФИКАЦИЈАТА НА
ЦЕНТРАЛНИОТ КОМПЛЕКС НА ЛОКАЛИТЕТОТ
ВАРДАРСКИ РИД - ГЕВГЕЛИЈА

CONSERVATION AND RESTORATION OF THE
FORTIFICATION AT THE
CENTRAL COMPLEX OF THE
VARDARSKI RID SITE - GEVGELIJA

УДК 904:(7.025.3)/4:355.544
(497.715)“652”

Универзитет Гоце Делчев - Штип, НУ Музеј - Гевгелија
trajce.nacev@ugd.edu.mk

Најраниот интерес и археолошките сознанија за локалитетот Вардарски Рид потекнуваат уште од 1917 година, кога во Софискиот археолошки музеј, Рафаел Попов однел неколку предмети бронзен накит забележани како предмети од Рид-Гевгелија.

Сепак, првите сондажни археолошки истражувања на локалитетот со заштитен карактер беа изведени во 1979 година, од страна на тогашниот Републички завод за заштита на спомениците на културата за потребите и пробивањето на новите ленти на магистралниот пат Е-75 (А1), од Гевгелија до македонско-грчката граница. Дваесетина години подоцна, поточно во 1998-99 година, истото е повторено, пак за потребите за изградба на нови автопатни ленти.

Почетокот на систематските истражувања на локалитетот, во 1994 година, беше реализиран

The earliest interest and the archaeological findings of the *Vardarski Rid* site originate from 1917, when Raphael Popov took a number of bronze jewelry items in the *National Archaeological Museum* in Sofia, Bulgaria, which were noted as items from the hill in Gevgelija.

However, the first probe archaeological research at the site, with protective character, was conducted in 1979 by the then *Republic Bureau for Protection of Cultural Monuments* for the needs of clearing the road for building the new lanes of the national road E-75 (A1), from Gevgelija to the Macedonian-Greek border. Twenty years later, or in 1998-99 to be more precise, this has been repeated again for the purposes of building new highway lanes.

The beginning of the systematic research at the site in 1994 was conducted by the then

од страна на тогашниот Народен музеј од Гевгелија. Во 1995-96 година, тие ќе бидат продолжени со взаемна соработка на Националната установа Музеј-Гевгелија со Философскиот факултет од Скопје - Институт за историја на уметност и археологија и Тексашката фондација за археолошки и историски истражувања од Хјустон (САД). Истата соработка помеѓу овие три институции ќе биде остварена во реализацијата на систематските истражувања на локалитетот, во 2007 година.

Соработката во реализација на истражувањата на локалитетот помеѓу Философскиот факултет од Скопје и Националната установа Музеј - Гевгелија ќе продолжи и во наредните години, од 1998-2004 година. Систематските истражувања од 2005-2018 година, со кратки прекини, ќе продолжат во организација и реализација на Националната установа Музеј-Гевгелија, секако, со вклучување и активно учество на повеќе колеги од различни образовни и музејски установи. Во текот на реализацијата на сите овие систематски истражувања, се работеше на ископувања и истражување на повеќе сектори на локалитетот како Акропола, Јужна тераса, Источна тераса и сектор Некропола. Со овие истражувања се констатира дека локалитетот Вардарски Рид е простор на кој интензивно се живеело во текот на околу илјада години, низ целиот прв милениум пред Христа, што го прави еден од најзначајните наоѓалишта за познавањето на протоисторијата и раната антика во Долното Повардарје. По хијатусот на локалитетот, исто така, од околу илјада години, одредени негови делови ќе бидат искористени како простор за погребување во средниот век (XI-XIII век).

Конзерваторско-реставраторските работи на археолошкиот локалитет, се изведувани на објектите и улицата на акрополот, на објект стоа и на куќата на колекционерот.

Опис и состојба на фортификацијата пред конзервација

Целта на конзерваторско-реставраторските работи се кула 1, кула 2 и одбранбениот ѕид од внатрешниот одбранбен ѕид помеѓу кулите 1 и 2 (пл. 1).

People's Museum of Gevgelija. This series of research continued in 1995-96 in cooperation with the *National Institution Museum - Gevgelija* with the *Faculty of Philosophy of Skopje - Institute of History of Art and Archaeology* and the Texas Foundation for Archaeological and Historical Research (USA). These three institutions continued to cooperate during the systematic research that took place at the site in 2007.

The *Faculty of Philosophy* in Skopje and the *National Institution Museum - Gevgelija* continued to cooperate in other site research during the upcoming years of 1998-2004. The systematic research of 2005-2018 continued intermittently and was organised and carried out by the *National Institution Museum - Gevgelija*, certainly with the inclusion and active participation of various colleagues from various educational institutions and museums. These systematic pieces of research focused on excavations and researching many sectors of the site, such as Acropolis, the South Terrace, the East Terrace and the Necropolis sector. It was concluded that the *Vardarski Hill* site was a space that was intensely inhabited in the course of about a thousand years, throughout the whole first millennium before Christ, which makes it one of the most significant sites for Protohistory and the early Antiquity in the Lower Povardarje. After the hiatus at the site, which took place for another thousand years, certain parts of the site would be used as burial space in the Middle Ages (11th-13th century).

The conservation and restoration activities at the site were conducted at the buildings and the street of the Acropolis, at the stoa and the Collector's House.

Description and Condition of the Fortification before Conservation

The conservation and restoration activities were carried out in tower 1, tower 2 and the defense wall of the internal defense wall between towers 1 and 2 (Plan 1).

Tower 1 (Figure 1 Plan 1) has a rectangular foundation in the direction of W-E, a length of 6.40 m and a width of 3.20 m. The entry into the

Пл.1. Внатрешен одбранбен ѕид, кула 1 и кула 2, по археолошкото истражување.
Plan 1. Internal defensive wall, tower 1 and tower 2, after the archaeological research

Кула 1 (сл. 1, пл.1), има правоаголна основа во правец з-и, со должина од 6.40м и ширина 3.20 м. Влезот во кулата, широк 1 м, се наоѓал на југо-источниот агол. Западниот и јужниот се зачувани во висина од 0.50-0.70 м. Северниот и источниот ѕид се со зачувана висина околу 2 м. Овие два ѕида, се истакнуваат со својата ширина која изнесува 0.90 м за разлика од западниот и јужниот кои се внатрешни и послабо градени ѕидови, широки само 0.50 м.

Кула 2 (сл. 2, пл.2), има правоаголна основа со димензии: 6.00 X 4.00 м, во правец североисток – југозапад. Влезот во кулата е со ширина од 1.00 м.

Висината на сочуваните ѕидови е различна. Северозападниот ѕид не е сочуван. Југозападниот ѕид во кој е сместен и влезот во кулата, со ширина од 1.00 м, е сочуван во висина од 0.20 до 0.70 м. Југоисточниот ѕид е сочуван во иста висина, како и југозападниот ѕид. Североисточниот ѕид е сочуван во висина од 0.30 до 0.80 м.

Градењето на двете кули е изведено на претходно изнивелирана карпа, во градежна техника *opus incertum*, без нагласени хоризонтални редови од крупно амфорни кршени камења и речни валчести камења врзани со глина, а во горните партии ѕидовите биле изведени од плитар. Висината на темелите на ѕидовите на двете кули е различна, и во голема мера зависи од длабочината и од конфигурацијата на природната карпа, како и од разурнувањата со текот на времето.

Од кулата 1, кон запад, следејќи ја највисоката изохипса на зарамнетото плато на акрополата продолжува внатрешен одбранбен ѕид (сл. 3, пл. 1), откриен во должина од триесет метри. Широк е 1.20 м, граден во техника *opus incertum* исто како и двете кули од крупни, аморфно делкани камења, поврзувани помеѓу себе со жолтеникава глина, од кои е изведено надворешното и внатрешно лице, зачувани во висина од 3-4 реда, а просторот меѓу е пополнет со поситни камења, фрагментирана градежна керамика и глина. Од јужната страна делумно ја искористил карпата како цврста подлога за фундаирање на темелот, но ископувањата од северната страна покажале

tower, 1 m wide, was located in the southeastern angle. The western and southern wall have been preserved in a height of 0.50-0.70 m. The northern and eastern wall have a preserved height of about 2 m. These two walls can be singled out for their width amounting to 0.90 m, unlike the western and the southern walls which are internal walls and are not as solid, with a width of only 0.50 m.

Tower 2 (Figure 2 Plan 2), has a rectangular foundation with dimensions of: 6.00 X 4.00 m, in the direction of NE-SW. The entry into the tower is 1.00 m wide.

The height of the preserved walls varies. The northwestern wall has not been preserved. The southwestern wall, where the tower entry is located, is 1.00 m wide and preserved in the height of 0.20 to 0.70 m. The southwestern wall has been preserved in the same height as well as the southwestern wall. The northeastern wall has been preserved in a height varying from 0.30 to 0.80 m.

The two towers were built on a previously levelled rock in the *opus incertum* technique, with no emphasised horizontal rows of large amorphous broken stones and river round stones, and in the upper parties, the walls were made of adobe. The height of the foundations of the walls at the two towers varies and largely depends on the depth and configuration of the natural rock, as well as on the demolitions in the course of time.

From tower 1, towards the west, by following the tallest isohypsis of the flattened plateau of the Acropolis, the internal defense wall continues (Figure 3 Plan 1), discovered at a length of thirty meters. It is 1.20 m wide, built in the *opus incertum* technique, just like the two towers made of large, amorphously chiseled stones, bound between themselves in yellowish clay, from which the external and internal face was made, preserved in a height of 3-4 rows, and the space in between was filled with smaller stones, fragmented ceramic building material and clay. On the south side, the rock was partly used as a solid foundation for the ground, but the excavations on the northern side showed the existence of an older defense wall (as part of an older fortification, on top of which the

Ил. 1 - Кула 1, по археолошкој истражувању.

Fig.1 - Tower 1, after the archeological research.

Ил. 2 - Кула 2, по археолошкој истражувању.

Fig.2 - Tower 2, after the archeological research.

Ил. 3 - Внатрешен одбранбен ѕид, по археолошкој истражувању.

Fig.3 - Internal defensive wall, after the archeological research.

постоење на постар одбранбен ѕид (како дел од постара фортификација), врз кој бил изграден помладиот. Не постои разлика во техниката на градење и изгледот на двете фази на одбранбениот ѕид, освен што правецот на помладиот отстапува кон југ во однос на постариот.

Од северната тераса на градот во централниот комплекс се влегувало преку два досега откриени влезови. Првиот влез се наоѓа на североисток меѓу бедемот и кула 1. Источниот крај на одбранбениот ѕид е фундиран на карпа која косо паѓа во правец кон западниот ѕид на кулата. Просторот од одбранбениот ѕид до кула 1 е широк 2 м, но самиот влез кој е засечен во карпата е со ширина од 1.10- 1.20 м. Вториот влез, широк 1 м и поплочен со тенки камени плочи, е откриен на самиот одбранбени ѕид, на околу 10-тина метри во правец кон запад.

Конзервација и реставрација

Конзервацијата и реставрацијата на фортификацијата на централниот комплекс, изведена е на следниот начин:

- Конзерваторско археолошко истражување на кулиите и на одбранбениот ѕид.
- Очистување на децруktivниот материјал.- Чистење и миене на ѕидовите по очистувањето на децруktivниот материјал.
- Конзерваторски работи на оштетените делови на ѕидовите.
- Реставраторски работи на ѕидовите на кулиите и внатрешниот одбранбен ѕид.
- Решавање на поготвоци во кула 1 и кула 2.
- Затворање на фугите, по конзервацијата и реставрацијата.

Конзерваторско археолошко истражување на кулиите и на одбранбениот ѕид.

По истражувањето, констатиравме дека одбранбениот ѕид е фундиран на претходно подготвена карпа, супструкцијата на поедини делови е поширока за 0.10 до 0.15 м во однос на супструкцијата, воедно констатиравме дека состојба

more recent one was built. There is no difference in the technique of building and the appearance of the two phases of the defense wall, except that the direction of the more recent wall deviates towards the south in reference to the older one.

One could enter the central complex of the town from the northern terrace through two entries that have been discovered so far. The first entry was located in the northeast between the rampart and tower 1. The eastern end of the defense wall lays its foundations into a rock that falls aslant in the direction towards the western wall of the tower. The space of the defense wall until tower 1 is 2 m wide, but the entry itself that is indented into the rock is between 1.10 and 1.20 m wide. The second entry that is 1 m wide and is paved in thin stone slabs, was discovered at the defense wall itself at about 10 m in the direction towards the west.

Conservation and Restoration

Conservation and restoration at the fortification of the central complex was made in the following manner:

- Conservation and archeological research of the towers and of the defense wall.
- Removal of the destructive material.
- Cleaning and washing of the walls after removal of the destructive material.
- Conservation of the damaged wall parties.
- Restoration of the tower walls and the internal defense wall.
- A solution for the floor in tower 1 and tower 2.
- Closing the grout, after conservation and restoration.

Conservation and archaeological research of the towers and the defense wall.

After research, we established that the defense wall was founded on a previously prepared rock, the substruction in certain parts was wider by 0.10 to 0.15 m in reference with the superstruction. At the same time, we stated that the substruction was in quite a destructive condition, and in certain

та на супструкцијата е значително деструктивна, а на поедини делови таа недостасува, особено на повиските позиции на теренот, и тоа како од надворешна така и од внатрешна страна.

Истражувањето на кула 1 беше изведено со цел, ослободување на градежниот шут во внатрешноста на кулата, дефинирање на фрагментите од ѕидовите на кулата, и притоа се добиени следните резултати:

Североисточниот агол на кулата е пресечен целосно со изградбата на автопатот. Северниот ѕид е сочувван во должина од 0.50 м и се сочувани остатоци само од јадрото. Источниот ѕид не е сочувван. Јужниот ѕид, сочувван во должина од 0.70 м во централниот дел и висина од 0.30 м, потоа продолжува во темелна партија кон исток во должина од 1.00 м. Довратниците кои го формираат влезот не се сочувани. Западен ѕид, не е сочувван.

За разлика од кула 1, ѕидовите на кула 2 со исклучок на северозападниот ѕид, се во многу подобра состојба и нивната сочуваност се движи со максимална висина до 0.60 м. Деструкцијата кај ѕидовите, исто така е минамална.

Со конзерваторско археолошкото истражување, односно со целосно дефинирање на ѕидовите, посебно на северозападниот ѕид (сл. 4) е констатирано дека кулата 2 нема правоаголна форма, дека продолжува кон североапад и дека таа има квадратна форма со димензии 6.15 X 6.15 м, а не правоаголна форма со димензии 6.15 X 4.00 м, како што е дадено во извештајот од истражувањето. Воедно, со откривањето на дел од одбранбениот ѕид кој се вкрстува во средишниот дел со југозападниот ѕид на кулата, исто така констатиравме дека таа не е вовлечена во утврдувањето, туку со еден мал дел излегува надвор од линијата на фортификацијата.

Отстранување на деструктивниот материјал

Со оваа активност е извршено целосно отстранување на деругирани површини по целата должина од круната и на камењата од надворешната и внатрешната фасада на одбранбениот ѕид по целата неговата должина со ширина од 0.40 до

parts it had gone missing, especially in the higher positions on the field, not only on the outside, but also on the inside.

The research of tower 1 was conducted in order to remove the construction debris in the interior of the tower, as well as in order to define the fragments of the tower walls. The following results have been obtained:

The northeastern angle of the tower was fully intersected by the highway. The northern wall was preserved for 0.50 m and only core remnants have been preserved. The eastern wall has not been preserved. The southern wall has been preserved for 0.70 m in the central part and for a height of 0.30 m and then goes on into the ground party towards the east for a length of 1.00 m. The door frames that form the entry have not been preserved. The western wall has not been preserved.

Unlike tower 1, the walls of tower 2, with the exception of the northwestern wall, are in a much better condition and their level of preservation is variable, with a maximum height of 0.60 m. Furthermore, the wall destruction is minimal.

The conservation and archaeological research, or to be more precise – the full definition of the walls, especially of the northwestern wall (Figure 4) led to the conclusion that tower 2 does not have a rectangular shape; it goes towards the northwest and it has a square shape with dimensions of 6.15 x 6.15 m, and not rectangular shape with dimensions of 6.15 x 4.00 m, as stated in the research report. At the same time, the discovery of part of the defensive wall that intersects in the middle part with the southwestern wall of the tower helped us state that it has not been indented into the establishment, but a small part of it goes out of the line of fortification.

Removal of the Destructive Material

The aim of this activity was full removal of de-routed surfaces along the total length of the crown and of the stones on the external and internal façade of the defensive wall along its total length with a width of 0.40 to 0.60 m. Near tower

Ил. 4 - Северозападен ѕид, на кула 2,
по конзервативној археолошкој
истражувању.

Fig.4 - Northwestern wall of tower 2, after the
conservative archaeological research.

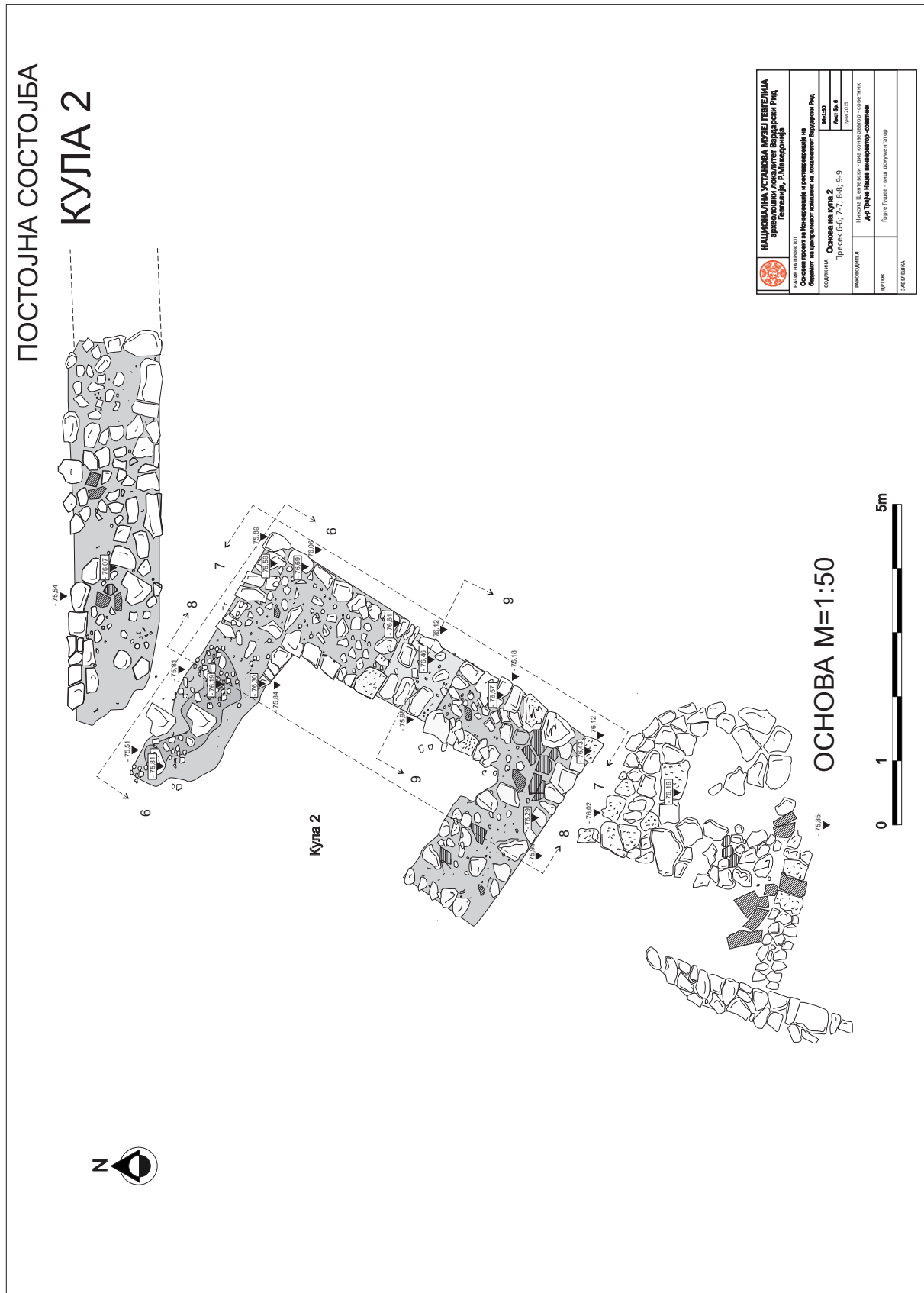
Ил. 5 - Кула 1 и дел од внатрешен одбранбен
ѕид, пред конзервацијата и реставрацијата.

Fig.5 - Tower 1 and part of the internal
defensive wall, before conservation and
restoration.

Ил. 6 - Внатрешен одбранбен ѕид
по извршените конзервативно
реставрациски работи.

Fig.6 - Internal defensive wall, after the
completed conservation and restoration
activities.

План 2. Кула 2, по археолошкото истражување.
Plan 2. Tower 2, after the archaeological research

0.60 м. Кај кула 1 (сл. 5) отстранување на дерутиран материјал е изведено само кај фрагментиранио сочуваниите сидови, односно кај северниот и јужниот сид. Кај кула 2, отстранување на дерутирани површини е извршено на круната на југоисточниот, североисточниот и северозападниот сид на кулата по целата нивна должина. Поради големата деструкција, целосно отстранување е извршено на супструкцијата на југозападниот сид на кулата сè до темелната карпа.

По отстранувањето на растреситиот градежен материјал, се пристапи кон чистење и отстранување на земјата од круната и од лицата на сидовите, како и миеење на припремените површини.

Нагсугување на сидовиите во висина спрема предлози за конзервација

Конзерваторско -реставраторските работи на одбранбениот сид, кула 1 и кула 2, се изведени во градежна техника *opus incertum*, без нагласени хоризонтални редови, со кршен и речен камен, поврзувани помеѓу себе со продолжен малтер.

Одбранбен сид (сл. 6, пл. 3) Поради различната конфигурација на теренот кој е со пад на теренот од југ кон север, се појавуваат две различни висини на одбранбениот сид, односно две различни висини на внатрешната и надворешната фасада. Надворешна фасада: со најмала висина од 1.00 м во западниот дел на бедемот каде е прилепен до кула 2. Одејќи кон исток и пратејќи ја конфигурацијата на теренот со 5 благи каскади со различна висина од 0.20 до 0.30 м, се качува до највисоката позиција на теренот со висина од 1.70 м. На оваа позиција од надворешна страна е презентираан фрагмент од сид во должина од 3.80 м и висина од 0.40 м, од постарата градежна фаза на фортификацијата. Од оваа позиција одбранбениот сид со три благи каскади со висини од 0.20 до 0.30 м, се спушта кон исток, пратејќи ја конфигурацијата на теренот, сè до главната порта, каде го формира западниот доворотник на главната порта на утврдувањето со висина од 1.80 м.

1 (Figure 5), the de-routed material was removed only in the fragmentarily preserved walls, i.e. the northern and southern wall. In the case of tower 2, removal of de-routed surfaces was only conducted on the crown of the southeastern, northeastern and northwestern wall of the tower along their total length. Due to the large destruction, full removal was conducted on the substruction of the southwestern wall of the tower until the foundation rock.

The removal of the loose construction material was followed by cleaning and removal of the soil of the crown and of the wall faces and washing of the treated surfaces.

Building Over the Walls in the Height towards the Conservation Suggestion

The conservation and restoration activities of the defensive wall, tower 1 and tower 2 were conducted in the *opus incertum* building technique with no emphasised horizontal rows, with broken and river stone that were bound with extended mortar.

Defensive wall (Fig. 6 Plan 3) - due to the different field configuration, which has a slope of the field from the south towards the north, two different heights of the defensive wall appear, i.e. two different heights of the internal and external façade. The external façade: the lowest height of 1.00 m is in the western part of the rampart, where it is attached next to tower 2. Moving towards the east and following the configuration of the field with 5 mild cascades with varying height between 0.20 and 0.30 m, one reaches the highest point of the field of 1.70 m. At this position, from the outside, there is a fragment of a wall, which is 3.80 m long and 0.40 m high, from the older construction phase of the fortification. From this position, the defensive wall with three mild cascades with height between 0.20 and 0.30 m, descends towards the east, following the configuration of the field, until the main gate, where it forms the western door frame of the main gate of the establishment with a height of 1.80 m.

Кула 1 (сл. 7, пл.3) Кај оваа кула, кај северниот и источниот ѕид, одлучивме да ги формираме само внатрешните фасади, додека надворешните да не ги формираме по целата должина поради опасност од рушење, бидејќи се наоѓаат во непосредна близина на самата линија на брегот над асфалтниот пат со правец Гевгелија – РГрција. На овие позиции е направено фундаирање на супструкцијата на ѕидот, за да може да се формираат внатрешните фасади на северниот и источниот ѕид на кулата.

Висината на ѕидовите на кулата, по надсидувањето е различна: западен ѕид со висина од 1.63 во северниот дел, до 1.80 м во јужниот дел на ѕидот. Источен ѕид, внатрешна висина од 0.30 м. Овој ѕид, излегува од линијата на кулата и продолжува кон југ, најверојатно како дел од фортификацијата. Презентацијата на овој дел е во должина од 1.00 м и висина од 0.80 м. Северен ѕид, надворешната фасада е презентирана само до половина ѕид со должина од 2.10 м, висина има од 1.40 м во западниот дел, а кон исток ѕидот остро се спушта и во централниот дел достигнува висина од 0.90 м. Кон надворешната фасада, исто како кај источниот ѕид, камењата се разлеани кон најниската точка на теренот. Јужен ѕид: Најмала висина има во источниот дел 1.63 м и со една каскада од 0.20 м се качува кон запад. Најголема висина има во западниот дел 1.80 м.

Кула 2 (сл. 8, пл.3) - Надсидувањето на ѕидовите е решен на следниот начин: западен ѕид, поради конфигурацијата на теренот, која има остра слегувачка линија од југ кон север, решен е со пет благи каскади со висини од 0.10 до 0.30 м, со висина од 1.40 м во северниот дел, потоа во централниот дел каде се спојува со одбранбениот ѕид кој продолжува кон запад е со висина од 1.50 м и во јужниот дел ѕидот има висина како северниот ѕид, најмала висина има во источниот и западниот дел 1.90 – 1.80, а најголема висина има во централниот дел 2.10 м. Кај јужниот ѕид: најмалите висини се во централниот дел кај источниот и западниот довртник на влезот во кулата од 1.20 до 1.50 м.

Tower 1 (Fig. 7 Plan 3) – When it comes to this tower, in the case of the northern and the eastern wall, we decided to form the internal facades only, whereas we decided not to form the external ones along the total length because of the danger of collapse, since they are located in the immediate vicinity of the line at the coast above the asphalt road with a direction of Gevgelija - Greece. The substruction of the wall was founded at these surfaces so that the internal facades of the northern and the eastern wall of the tower could be formed.

The height of the tower walls varies along the part that was built over: western wall: with a height of 1.63 in the northern part until 1.80 m in the southern part of the wall. The eastern wall, internal height of 0.30 m. This wall goes out of the tower line and moves towards the south, probably as part of the fortification. This part is 1.00 m long and 0.80 m wide. The external façade of the northern wall is presented only halfway with a length of 2.10 m with height of 1.40 m in the western part, and towards the east, the wall descends sharply and in the central part achieves a height of 0.90 m. Towards the external façade, just like in the case of the eastern wall, the rocks are dispersed towards the lowest point of the field. Southern wall: The lowest height is in the eastern part - 1.63 m and with a cascade of 0.20 m it rises towards the west. It reaches the highest point in the western part - 1.80 m.

Tower 2 (Fig. 8 Plan 3) – building over the walls is solved in the following manner: in the western wall, due to the field configuration, which has a sharp descending line from the south towards the north, it was solved with five mild cascades with heights of 0.10 to 0.30 m, with a height of 1.40 m in the northern part. Afterwards in the central part where it merges with the defensive wall that continues towards the west, it has a height of 1.50 m and in the southern part, the wall has a height the northern wall. The wall is the lowest in height in the eastern and western part - 1.90 – 1.80, whereas the major height is reached in the central part - 2.10 m. In the case of the southern wall: the smallest height is reached in the central part – near the eastern and

Ил. 7 - Кула 1, по извршеније конзерваторско-реставраторски работи.

Fig. 7 - Tower 1, after the completed conservation and restoration activities.

Ил. 8 - Кула 2, по извршеније конзерваторско-реставраторски работи.

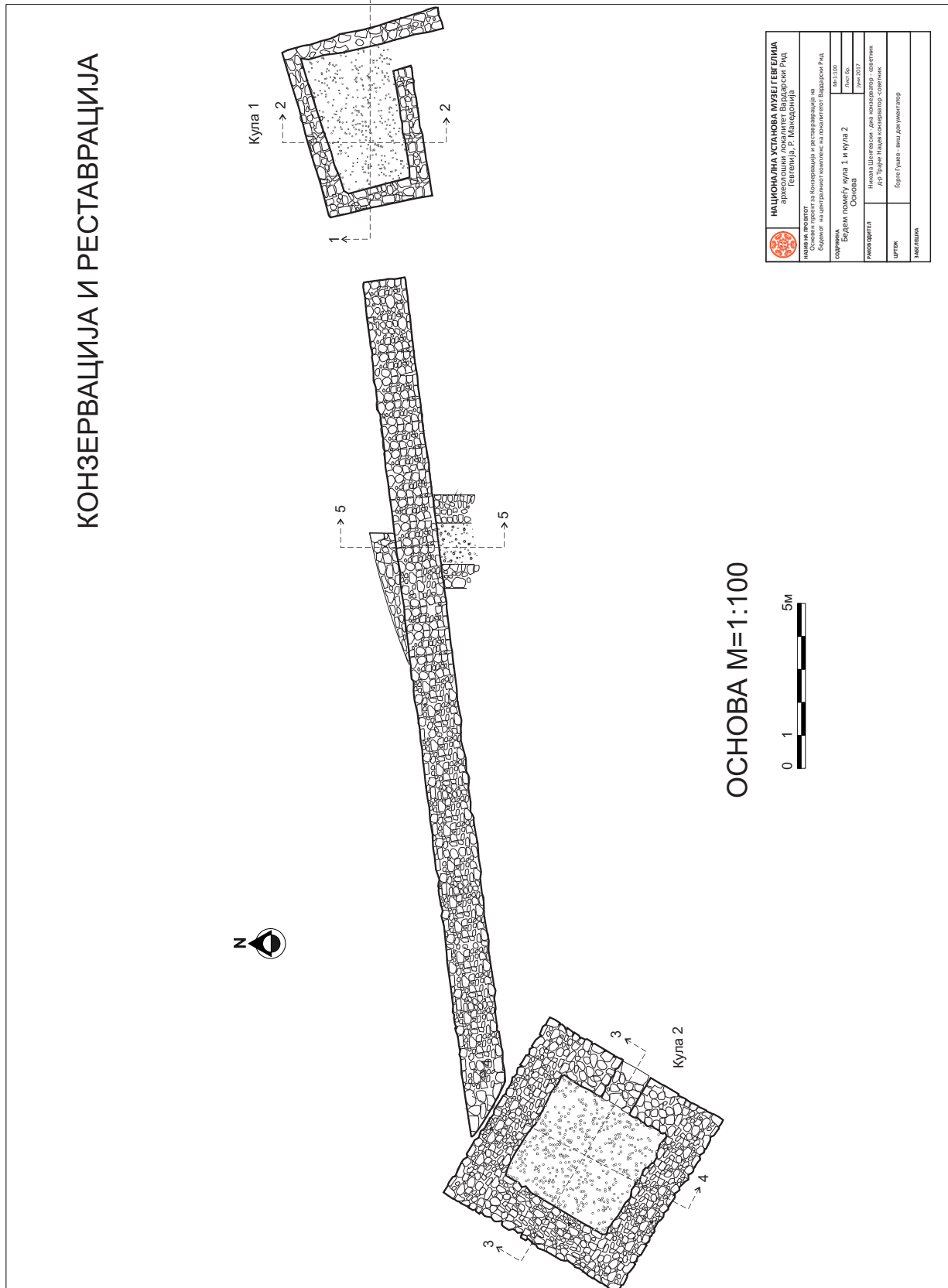
Fig. 8 - Tower 2, after the completed conservation and restoration activities.

Ил. 9 - Кула 1, по решавање на подот.

Fig. 9 - Tower 1, after solving the floor.

План 3. Внатрешен одбранбен ѕид, кула 1 и кула 2, по конзерваторско-реставраторските работи.
Plan 3. Internal defensive wall, tower 1 and tower 2, after the conservation and restoration activities.

Од овој дел сидот се качува со две каскади кон запад и исток со висина од 1.90 м и 2.00 м.

Решавање на поговийе кај кула 1 и кула 2

Поставени се неколку наизменични слоеви од ситен камен и земја, и полевање на површината со вода заради набивање на земјата. По нивелирањето е поставена ПВЦ- фолија по целата површина на кулите, а врз фолијата е поставен слој со дебелина од 3 до 4 см, од крупен песок од 2 – 3 мм.

Затворање на фугиите.

По извршеното надсидување е извршено затворање на фугите со продолжен малтер со мал процент на оксидна боја заради добивање на боја на земја.

При затворањето на фугите на круната на сидовите, посебно внимание беше посветено на средишниот дел на сидовите кои беа предмет на конзервацијата, кој е незабележливо повисок од ивиците на лицата на сидовите за да може атмосферската вода да не се задржува на круната на сидовите.

Со конзервацијата и реставрацијата на фортификацијата е спречен понатамошниот деструктивен процес, а воедно формирана е уште една нова културна содржина на археолошкиот локалитет Вардарски Рид за презентација пред пошироката културна публика.

western door frame at the entry of the tower – which is between 1.20 and 1.50 m. From this part on, the wall mounts with two cascades towards the west and the east with a height of 1.90 m and 2.00 m.

Solution for the Floors of Tower 1 and Tower 2

A number of alternating layers of small stone and soil have been layered. The surface was watered for the purposes of packing the soil. After levelling, plastic foil was placed along the entire surface of the towers and on top of the foil a layer with a thickness of 3 to 4 cm made of large sand of 2 – 3 mm was placed.

Closing the Grout

Having completed the process of building over the walls, the grouts were closed in extended mortar with a small percentage of oxide colours for the purposes of obtaining of a soil-like colour.

In the process of closing the grout at the crown of the walls, special attention was dedicated to the middle part of the walls which were subject of conservation, which is indiscernibly higher than the edges of the face of the walls. This was done so that atmospheric water does not stay on the crown of the walls.

The conservation and restoration of the fortification helped prevent the further destructive process, and at the same time, a new cultural content was formed at the *Vardarski rid* site. This cultural content may now be presented before a wider audience.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Blaževska, Silvana and Emil Slamkov . 2010. „Housing from the 4th to the 1st Century BC in the Ancient Town at Vardarski Rid“. In *Städtisches Wohnen im östlichen Mittelmeerraum 4.Jh. v. Chr. - 1. Jh. n. Chr.*, Ladstätter S. - Scheibelreiter V, (Hg.), Akten des Internationalen Kolloquiums vom 24.-27. October 2007 an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Archäologische Forschungen Band 18, Wien.

Ивановски, Милан и Живоин Винчиќ. 1981. „Вардарски Рид, Гевгелија-Праисториска и античка населба“. *Arheoloski pregled* 22.

Митревски, Драги. 2001. *Старомакедонскиот град на Вардарски Рид*. Скопје: Музеј на Македонија.

Нацев, Трајче. 2017. „Конзерваторско-реставраторски работи на објект Стоа, на археолошкиот локалитет Вардарски Рид – Гевгелија“. *Balkanoslavica* 45 (1-2).

Сламков, Емил. 2004. *Уметноста на Вардарски Рид*. Гевгелија: НУ Музеј на Гевгелија.

Сламков, Емил. 2005. *Водич низ постојаната археолошка поставка „Вардарски Рид со околните наоѓалишта“*. Гевгелија: НУ Музеј на Гевгелија.

Сламков, Емил. 2019. „Еден железен меч од локалитетот Вардарски Рид-Гевгелија (античка Гортинија)“. *Годишник на Асоциација „ОНГЪЛ“* том 17, година XIII, Софија 2019.

T.F.A.H.R., Report on the 1995 excavation, Gevgelija, Republic of Macedonia, Houston 1995; Ibid, Report on the 1996 excavation, Gevgelija, Republic of Macedonia, The second season, Houston 1996.

Сламков, Емил. 2006. „Средновековни наоди од Долно Повардарје, Вардарски Рид-Гевгелија“. *Зборник на Музеј на Македонија - Археологија* бр.2.

Сламков, Емил. 2018. „Прилог за идентификација на античка Гортинија“. *Годишник на Асоциација „ОНГЪЛ“* том 16, година XII.

Хусеновски, Бобан и Гордана С. Димитриоска. 1999. „Вардарски Рид-Гевгелија, Истражувања во 1994 год.“. *Macedoniae acta arhaeologica* 15 (1996-1997).

Хусеновски, Бобан. 2004. *Античкиот монети од Вардарски Рид, Том I*. Гевгелија: НУ Музеј на Гевгелија

Хусеновски, Бобан. *Античкиот монети од Вардарски Рид, Том II*. Гевгелија: НУ Музеј на Гевгелија 2018.